

VLADIMIR PETROVIĆ

ETNIČKO ČIŠĆENJE
GENEZA KONCEPTA

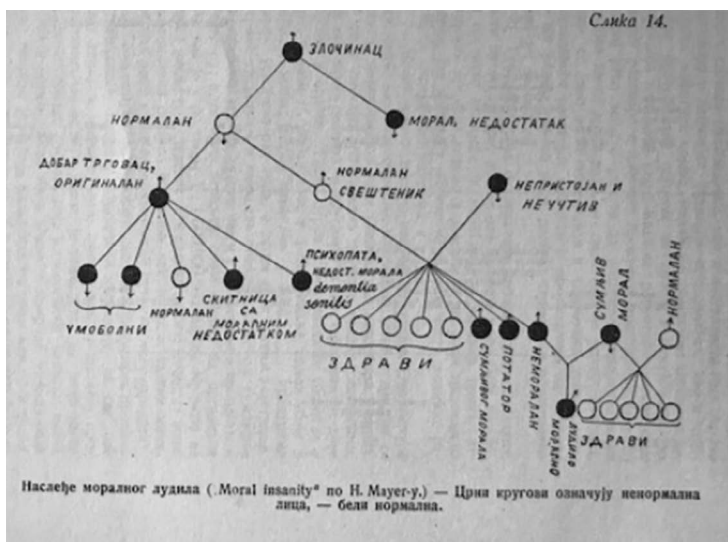
Архипелаг

Beograd

2019

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
PRVA GLAVA	
VERSKO ČIŠĆENJE ZAJEDNICE	15
Rituali čišćenja od antike do moderne	16
Čišćenje na balkanskom obodu imperija	29
DRUGA GLAVA	
KLASNO ČIŠĆENJE DRUŠTVA	65
Revolucionarno čišćenje od Atlantika do Pacifika	65
Staljinske čistke i njihov izvoz na Balkan	77
TREĆA GLAVA	
RASNO ČIŠĆENJE NACIJE	101
Rasno čišćenje u epohi imperijalnih ambicija	101
Od biopolitike do etnopolitike na evropskom Jugoistoku	119
ČETVRTA GLAVA	
ETNIČKO ČIŠĆENJE DRŽAVE	157
Pandemonijum Drugog svetskog rata	158
Kobna sinteza: Etniciziranje čišćenja u reči i nedelu	183
ZAKLJUČAK	203
Ethnic Cleansing: Origins of the Concept	215
Registar ličnih imena	225

Nasleđe moralnog ludila
(Vladimir Stanojević, *Eugenika*, 95)

sojne krvi, pur sanga, i nemešanje sa drugim, „nečistim“.²⁶³ Predlagao je niz rešenja za održavanje tog delikatnog balansa: „Snažnom eugenističkom propagandom se mora što pre stvoriti i razviti čista eugenistička svest kod ljudi, mora se što pre izraditi nov, eugenistički društveni moral, kao i eugenistički reformisati bračno zakonodavstvo.“²⁶⁴

Eugeničke ideje je najdoslednije zastupao dr Stevan Ivanić, osnivač Centralnog higijenskog zavoda, koji je kao prilog programu Socijalne demokratije, stranke kojoj je tada pripadao, napisao: „Zadatak je rasnoj higijeni, da sprovede

263 V. S. Stanojević, *Eugenika. Higijena čovečjeg začeca i problem nasleđa*, Beograd: Ministarstvo narodnog zdravlja, 1920, 130, 135.

264 *Isto*, 154.

u ljudskom društvu poznate biološke zakone. (...) Čovek vodi računa o stoci, bira samo jedinke sa dobrim osobinama za priplod, a još se nije došlo u čovečjem društvu do uviđavnosti, da je potrebno iste principe odabiranja primeniti i na samo društvo. (...) Nasledstvom opterećeni organizmi tek se rasnom higijenom daju odstraniti iz društva“.²⁶⁵ U te svrhe predlagao je više mera, od reforme braka do kastracije, pozivajući se kako na nemačku stručnu literaturu, tako i na američko zakonodavstvo.

Svaka systemska intervencija u zdravstveno stanje stanovništva, međutim, susretala se u praksi sa nepremostivim problemima. Zemlja se tek oporavljala od rata, njen zdravstveni sistem je bio urušen, a u njemu su se susticali ostaci zdravstvene infrastrukture nasleđene od Austro-Ugarske, Srbije, Crne Gore, pa i Osmanske imperije. Planovi harmonizacije i modernizacije zdravstvenog sistema su se razlikovali, kroz njih su se čak i ogledale osnovne međunacionalne tenzije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, posebno otuda što se koncept rasne higijene nije mogao odvojiti od projekata izgradnje nacionalnog identiteta.²⁶⁶ Preko ove tematike prelamali su se i duboki društveni problemi – populaciona politika, prava žena i dece, odnos religija i države, tretiranje osoba sa invaliditetom.²⁶⁷ Neke eugeničke mere, poput stimulisanja zdravog potomstva, iziskivale su velike

265 S. Z. Ivanić, *Za Narodno zdravlje*, Beograd: Pravo naroda, 1921, 27–28.

266 Jednu od osnovnih linija podele, koja je održavala hrvatsko-srpske napetosti u Kraljevini, ispituje R. Yeomans, “Of ’Yugoslav Barbarians’ and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia”, in: *Blood and Homeland*, 83–122.

267 Lj. Petrović, *Nevidljivi geto. Invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2007.

rešenje „jevrejskog pitanja“ označeno kao „u ovom trenutku ovde najvažniji politički zadatak“. Jevreji su logorisani i masovno streljani kao taoci tokom jeseni 1941. godine, dok je na proleće 1942. preostalo jevrejsko stanovništvo logora Sajmište ubijano u kamionu-dušegupki. Tada je Emanuel Šefer, zapovednik sigurnosne policije (SD) u Srbiji, svojim starešinama poslao zloglasni telegram: „Srbija je slobodna od Jevreja (nem. *judenfrei*)“.³⁷⁷

Iako su glavni nosioci ovog programa uništavanja bili Nemci, Beme je pisao u Berlin da „sa strane srpske vlade i stanovništva ne treba očekivati otpor“.³⁷⁸ Tome su svakako doprinele njegove okrutne mere, ali i instaliranje kolaboracionističkih uprava, čije su redove kao po pravilu pojačavali lokalni eugeničari i političari ekstremne desnice, naizgled konačno slobodni da ostvare svoje međuratne biopolitičke planove. Na insistiranje Dimitrija Ljotića, Stevan Ivanić je 30. aprila 1941. postao komesar Ministarstva socijalne politike u komesarskoj vladi. Svoj program je oglosio 5. juna

severno od Save, koje će ustanoviti zapovednik Srbije.“ Nedelju dana kasnije, komandant 342. divizije izveštava: „Pri evakuaciji Šapca i “čišćenja” luka Sava-Drina divizija je imala 3 mrtva i 20 ranjenih. Na protivničkoj strani bilo je 830 ljudi streljano i 8.400 uhvaćeno i ovedeno.“ Naredbe je reprodukovao S. Krakov, *General Nedić*, Beograd: Nikola Pašić, 2008, 190–194. Detaljno o čišćenju okuke Save u: V. Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd: Službeni list SRJ, 2007, 64–86. Beme se u svojoj taktici “čišćenja” posebno oslanjao na uzimanje i streljanje talaca, zbog čega je posle rata i suđen u Nirnbergu, gde je izvršio samoubistvo. Po sopstvenoj proceni, samo od septembra do decembra 1941. streljao je u Srbiji preko 11.000 talaca, mada Valter Manošek taj broj smešta između 20.000 i 30.000. V. Manošek, *Holokaust u Srbiji...*, 64–86, 168.

377 V. Manošek, *Holokaust u Srbiji...*, 111, 185.

378 *Isto*, 112.

preko beogradskog radija. „Mi organski shvatamo život države i narodne zajednice. Država i narodna zajednica predstavljaju organizam.“ Ističući važnost novog shvatanja reda i rada, Ivanić se pozivao na „čovečanske reči Hitlerove“, istovremeno se oslanjajući na vrednosti „stare zadružne Srbije“. ³⁷⁹ Sredinom avgusta je čak najavio da se „čine pripreme da se osnuje i poseban zavod za rasno-biološka ispitivanja i zaštitu našeg naroda od svih rđavih uticaja nasleđa i nepravilnih mešavina. (...) Naš narod pripada dinarskoj rasi, jednoj od najboljih ljudskih rasa. Mi to bogato nasleđe, Bogom obdareno odličnim svojstvima, moramo čuvati, negovati i unapređivati svima sredstvima koje poznaje i priznaje savremena nauka“. ³⁸⁰

Ivaniću se, međutim, nije dalo da u praksi ostvari politiku „zaštite narodnog zdravlja svim sredstvima“. Ubrzo po najavi o osnivanju zavoda, komesarska uprava pada, a novu vladu obrazuje 29. avgusta Milan Nedić. Ivanićev resor preuzima dr Jovan Mijušković, a ambiciozniji eugenički planovi su potisnuti u drugi plan. ³⁸¹ Pritisnut realnostima,

379 S. Ivanić, „Potrebno je podići čast radu do najvišeg zakona narodne zajednice“, *Novo vreme*, 6. 6. 1941. Posle petnaestak dana, u istim novinama oglašava se i Branimir Maleš, optužujući u tekstu *Dva naša najveća zla* „seljaka koji je napustio plug i pseudointelektualca... Oni su naše najveće zlo, zlo koje bez milosti treba iskoreniti. Poluvarošanina, poluseljaka, nedoučene polutane svake vrste potrebno je što pre onemogućiti.“ B. Maleš, „Dva naša najveća zla“, *Novo vreme*, 22. 6. 1941.

380 *Novo vreme*, 19. 8. 1941. I samo ime institucije koju je najavio odražavalo je uverenja Dimitrija Ljotića da samo staleška država može biti „rasno-biološka zaštita narodne životne snage“. Up. Nebojša Popov, „Srpski populizam od marginalne do dominantne pojave“, *Vreme*, 1993/133, 1–35.

381 Hronologiju promena u ovim vladama prati O. Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd: HOLJP, 2006,

Nedićev režim nije odustao od korenite konzervativne revolucije, ali je preusmerio sredstva i napore u oblast kulture. Glavni izvršilac tih radova bilo je Ministarstvo prosvete i vera. Na čelu sa Milošem Trivuncem, pa Veliborom Jonićem, iza kojih je nastupao kao ključna figura uticajni pomoćnik Vladimir Velmar-Janković, ono je tražilo i našlo pomoć kod međuratnih eugeničara. Tako Svetislav Stefanović postaje gorljivi pristalica organske Srbije i kao predsednik Srpske književne zadruge najavljuje „jedno radikalno prečišćavanje i odbacivanje svega tog neprirodnog i apsurdnog stranog političkog balasta koji sa srpskom seljačkom narodnom i životnom stvarnošću nikakve veze nema. I zato smo za organsko dograđivanje i izgrađivanje Nove Srbije“.³⁸² Branimir Maleš, postavljen za načelnika odeljenja za visoko obrazovanje i narodnu kulturu, pisao je: „Nacija pak očekuje eugenički bolje pokolenje koje će i po broju (visok natalitet) i po kvalitetu (fizičko i duševno zdravlje, visoko razvijena socijalna i nacionalna svest) imati nesumnjivu prevagu u biološkoj i kulturnoj borbi sa ostalim nacijama“.³⁸³ Radi onih omladinaca koji nisu bili na tom putu, u Smederevskoj Palanci osnovan je Zavod za prevaspitanje srpske omladine. U okviru programa indoktrinacije

64–65. Ove promene nisu značile Ivanićevo potpuno uklanjanje iz politike, budući da je tokom ovog perioda bio u funkciji državnog savetnika i često se oglašavao u *Novom vremenu*. Januara 1942, pisao je o prestonici koja je nekada cvetala „jer je Srbija hranila rasno, etnički i duhovno Beograd“, dok je sada zaprljana narodnofrontovskom ideologijom i judeomasonstvom. Zalagao se za „izgrađivanje i podizanje novog narodnog duha, koji će počivati na rasnim i etničkim osobinama srpskog naroda“. *Isto*, 201, 301.

382 „Izgrađivanje Nove Srbije kao seljačke države“, *Srpski narod*, Božić 1942, u: S. Stefanović, *n. d.*, 83.

383 B. Maleš, „Integralno vaspitanje omladine“, *Novo vreme*, 23. 9. 1941.

Kobna sinteza: Etniciziranje čišćenja u reči i nedelu

Drugi svetski rat je mahom zbrisao sa lica zemlje ili bar odneo u zaborav većinu ličnosti koje su doprinele oblikovanju pojma „etnički čistog“ prostora i prakse „etničkog čišćenja“ stanovništva, ali je neke i izbacio na površinu. Dragoljub Mihailović je uhvaćen, osuđen i streljan u Beogradu 1946. godine, kao i Jon i Mihaj Antonesku u Bukureštu, koji 1947. godine napušta Sabin Manuila, tik pred uspostavljanje komunističkog režima. Glava nije bila sigurna ni na ramenima jugoslovenskih biopolitičara. Svetislav Stefanović je streljan novembra 1944. u Beogradu, a iz njega su izbegli u emigraciju Branimir Maleš i Stevan Ivanić, dok iz Zagreba beži Filip Lukas. U odsustvu ih je ratnim zločincima oglasila Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora. Na njenom čelu, međutim, nalazio se niko drugi do međuratni etnopsiholog Dušan Nedeljković.⁴¹⁴ On je vodio i Komisiju za obnovu Univerziteta, čiji je Sud časti uklonio iz nastave Dušana J. Popovića, koga je od težih posledica po svoj prilici spasla intervencija Vase Čubrilovića.⁴¹⁵

414 Ivanićev i Malešov dosije se čuvaju u AJ, fond 110: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, fascikle 85-766 (Maleš) i 86-810 (Ivanić). Ivaniću je stavljeno na teret da je kao saradnik okupatora sprovodio „politiku hloroformisanja naroda putem propagande“. Kao dokaz su uzeta njihova istupanja u štampi Nedićevog režima, kao i učešće u radu Zavoda za prevaspitavanje omladine u Smederevskoj Palanci.

415 Dušanu Popoviću su takođe stavljana na teret predavanja u Zavodu u Smederevskoj Palanci, kao i učešće u izradi Srpskog civilnog plana. Videti: Odluka suda časti u: A. Stojanović, *Srpski civilni/kulturni plan Vlade Milana Nedića*, 155–161. Pismo Dušana Popovića Vasi Čubriloviću, 22. mart 1945, čuva se u AJ, fond 4: Savet za poljoprivredu i šumarstvo Vlade FNRJ, 2-27. Više u: D. Bondžić, „Beogradski univerzitet 1944–45: ‘Na pragu novog doba’“, u: *1945: kraj ili novi početak?*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2016, 616. Popoviću nije suđeno,